

Prof. Dr. Walter Goddijn o.f.m. 1921-2007

Geëngageerd socioloog in een bewogen periode
van het Nederlandse katholicisme

*Bert Laeyendecker **

Op 4 januari jongstleden overleed, ruim een maand voor zijn 86^e verjaardag, de godsdienstsocioloog prof. dr. Walter Goddijn, Franciscaan, in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw wellicht de bekendste rooms-katholieke priester. Hij heette de ‘man achter kardinaal Alfrink’, of ook wel de paus van Nederland, vooral vanwege zijn positie als algemeen secretaris van het zogeheten Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1965-1970). Dat was een onderling beraad van bisschoppen, priesters, religieuzen en leken, bedoeld als uitwerking van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Ook dat was een algemeen beraad, maar dan van de paus en alle bisschoppen van de wereld, waarin ingrijpende veranderingen of juist maatregelen tegen veranderingen aan de orde waren. De toenmalige paus Johannes XXIII die vond dat de kerk geen museum moest zijn, had dat bijeengeroepen om “de ramen naar de wereld open te gooien” en de kerk van binnenuit te vernieuwen. Vanuit die inspiratie schreven de Nederlandse bisschoppen in 1965 dat zij, samen met priesters en leken voor de taak stonden ten behoeve van de katholieke kerk in Nederland “gestalte te geven aan de geest en de inzichten van het Vaticaans Concilie”. “Door zo intensief mogelijk beraad op zo groot mogelijke schaal zouden duidelijke adviezen (kunnen) groeien ten behoeve van beleidsbeslissingen met het oog op noodzakelijke vernieuwingen”. Het ging om een “pastoraal plan tot kerkvernieuwing, door nadere bestudering van de vele problemen waarmee de kerk in de Nederlandse situatie werd geconfronteerd [...] Het gehele kerkvolk moest zich daarbij betrokken weten”.

Het was een radicaal plan, door de brede betrokkenheid van leken zelfs uniek in de RK Kerk en de uitvoering ervan werd daarom zelfs met de Praagse lente vergeleken: een poging tot vernieuwing in Tsjecho-Slowakije onder communistisch regime. Maar zoals die vernieuwing door ingrijpen van de Sowjet-Unie de kop werd ingedrukt, zo ging het ook in Nederland. Het Vaticaan, waar de inspiratie van Johannes XXIII al danig verzwakt was, reageerde fel op de gang van zaken hier. Het benoemde nieuwe, ronduit reactionaire bisschoppen en door het daardoor veranderde bisschoppen-

* Bert Laeyendecker is emeritus-hoogleraar Algemene Sociologie van de Universiteit van Leiden.

college werden prominente deelnemers aan het Pastoraal Concilie systematisch gemarginaliseerd. Tot hen behoorde ook de uiterst loyale Goddijn, die weliswaar bedankt werd voor zijn verdiensten, maar die toch niet langer welkom was in officiële kerkelijke functies. Ik kom daar straks op terug.

Dat is allemaal geschiedenis, waarvan nog maar weinigen, hoofdzakelijk ouderen, weet hebben. Dat lot schijnt ook Walter Goddijn getroffen te hebben. Aan zijn overlijden werd in de publiciteit relatief weinig aandacht besteed. Hij was wellicht al verdwenen uit de herinnering, hoewel de belangstelling bij zijn uitvaart groot was en er condoleances van bisschoppen waren. Hij leefde al een tijdje teruggetrokken nadat hij nog heel lang columns in de NRC geschreven had en in 2005 nog een boekje over kardinale kwesties in Nederland publiceerde, dat overigens toen al weinig aandacht kreeg. Misschien hangt dat ook samen met de algemene depreciatie die aan de periode van de jaren zestig en begin zeventig – ten onrechte overigens – ten deel is gevallen. Maar het lijkt mij een kwestie van eenvoudige rechtvaardigheid om zijn verdiensten voor wat binnen de internationale Katholieke Kerk de Nederlandse Kerkprovincie heet, en voor de godsdienstsociologie, in die volgorde, hier te belichten.

Johannes Jacobus Oscar Goddijn werd op 12 februari 1921 in Leiden geboren. Hij volgde van 1934 tot 1940 middelbaar onderwijs op het Klein Seminarie van de paters Franciscanen, trad daarna in bij dezelfde orde met de kloosternaam Walter en werd in 1947 priester gewijd. Van deze periode heeft hij een aardige beschrijving geleverd in *De moed niet verliezen. Kroniek van een priestersocioloog 1921-1972*. Daarna studeerde hij in Leuven politieke en sociale wetenschappen, met aandacht voor journalistiek. Later studeerde hij ook nog enige tijd in Münster. Tot zijn leermeesters in Leuven behoorden Nabor Devolder, hoogleraar in de godsdienstsociologie en de sociologie van de pers en ook Albert Dondeyne, een gerenommeerd filosoof. Hij behaalde zijn licentiaat in 1951 en werd direct daarop benoemd in Drachten en de periode die hij in Friesland doorbracht was voor hem heel belangrijk. Wellicht omdat daar de grondslag gelegd werd voor zijn latere activiteiten. De benoeming hield in dat hij aan een dissertatie moest werken. Het onderwerp had Devolder hem geadviseerd: de relatie tussen godsdienst en propaganda. Het pakte anders uit. Manfred Staverman, ook een Franciscaan, die in 1954 zou promoveren op *Volk in Friesland buiten de kerk* (handelseditie: *Buitenkerkelijkheid in Friesland*) was in Drachten leider van de stichting “Apostolaat Minderbroeders Friesland” en aldaar betrokken bij het regionaal bureau van het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (Kaski). Dat was in 1946 opgericht om de kerk met sociaal wetenschappelijk onderzoek van dienst te zijn. Sinds 1953 gaf dat ook *Sociaal Kompas* uit dat later als *Social Compass* verzelfstandigd werd. Staverman “loodste mij het Kaski binnen”, schreef Goddijn later. Zijn werkzaamheden in dat instituut belemmerden zijn pro-

motie niet, al ging die wel in heel andere richting. In 1957 verdedigde hij in Nijmegen zijn dissertatie *Katholieke minderheid en Protestantse dominant*. Het ging daarin vooral om niet-theologische aspecten van de groepsrelaties tussen katholieken en protestanten en dan met name om de nawerking van de minderheidspositie die zich uitte in versterkt godsdienstig elan, sterke groepsorganisatie en latente en manifeste spanningen tussen deze bevolkingsgroepen. Thema's waarop hij in zijn latere analyses nog herhaaldelijk zou terugkomen.

Door zijn werk binnen het Kaski kwam Goddijn in contact met een groot aantal sociologen uit binnen- en buitenland, zowel als opdrachtgevers aan het Kaski, hogere ambtenaren, politici en ook bisschoppen van hier en elders waarbij zijn ontspannen en aimabele omgangsvormen ongetwijfeld behulpzaam zijn geweest. Toen ter voorbereiding van het Pastoraal Concilie allerlei commissies bemenst moesten worden, heeft hij daarvan zeker de vruchten geplukt.

Een anecdotisch element uit die periode is tekenend en vermeldenswaard. Toen het Kaski van Drachten naar Leeuwarden verhuisde, werd de nieuwe huisvesting door aartsbisschop Alfrink geopend. Op een foto staat Goddijn achter Alfrink om hem enkele kartogrammen te tonen. Naar aanleiding daarvan schreef Goddijn later: "Het doek van het eerste bedrijf gaat langzaam open. Ik sta wat aarzelend voor het eerst op het toneel, temidden van kerkelijke autoriteiten. Ik stond achter Alfrink en zou dat in de volgende bedrijven blijven doen [...] Vanaf dat moment tot eind 1987 (het jaar waarin Alfrink overleed, L.) zou ik voor hem klaar staan. Ik zou hem blijven volgen op een weg, die voor hem steeds meer een lijdensweg zou worden". Dat 'aarzelende' zou wel verdwijnen, de loyaliteit aan Alfrink niet, hoewel die in 1972 niet achter Goddijn bleef staan.

Hij schreef in zijn terugblik op die gebeurtenis in Leeuwarden nog iets dat hem tekent. Alfrink had, aldus Goddijn, in zijn toespraak "klaar en duidelijk gezegd 'dat de kerk zonder sociaal-wetenschappelijk onderzoek, thans in deze complexe maatschappij, haar functie niet meer ten volle kan vervullen'. Dat was zijn eerste bevestiging. Mijn onrust om als priester en socioloog vanaf dat moment iets te gaan presteren, *waarvan ik toen al wist dat het altijd maar ten dele zou helpen*, (curs. L.) kreeg toen een zekere legitimatie, die mij nooit meer zou verlaten". Het is altijd moeilijk uit te maken, in hoever een terugblik na 40 jaar de gevoelens en opvattingen van het moment zelf goed weergeeft. Dat die legitimatie echter maar ten dele geholpen heeft, is een overtuiging die op vele bladzijden van zijn kroniek te lezen valt.

Vanaf zijn eerste benoeming in Drachten was Goddijn dus een socioloog in dienst van het kerkelijk beleid. De meeste sociologen hadden in de naoorlogse tijd in Nederland een beleidsfunctie en ook de kerken hadden het nut van sociaal-wetenschappelijk onderzoek ontdekt, of althans: zij wilden er

ruimte en geld voor bieden. Niet lang na oprichting van het katholieke Kaski kwamen er ook sociologische onderzoeksinstituten binnen respectievelijk de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken. Wel bleken de resultaten van dat onderzoek heel vaak op scepsis en zelfs ook felle tegenstand te stuiten. Het is mede daardoor dat de beide laatste instituten, anders dan het Kaski, al decennia lang niet meer bestaan. Maar de relatieve openheid in die tijd werkte stimulerend op de inzet van sociale wetenschappers voor de kerken. Toen Goddijn ten behoeve van het Pastoraal Concilie een commissie van sociologen en psychologen in het leven riep, telde die minstens veertien sociologen die al een zekere naam hadden of die nog zouden krijgen. Goddijn stond er toen zeker niet alleen voor. “Voor mij als socioloog”, schreef hij, “een eminente achterban”.

De betrokkenheid van Goddijn bij het kerkelijk beleid zou in de komende jaren steeds intensiever worden. In zijn periode bij het Kaski, eerst tot 1959 in Friesland en van 1959 tot 1963 in de Kaski-nederzetting te Rotterdam, stond hij institutioneel nog op enige afstand, maar met de oprichting van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (het PINK) veranderde dat. De bisschoppen waren gevoelig geworden voor wat zij (en Goddijn) zagen als een toenemende verwarring in katholiek Nederland. Traditionele zekerheden brokkelden af, het aantal priesterroepingen daalde, het verzuilde katholieke leven stond sterk onder druk en de onkerkelijkheid begon toe te nemen. Er waren kennelijk veranderingen nodig in het kerkelijk beleid maar welke? In 1958 hadden zij al het Nederlands Pastoraal Instituut opgericht met als doel het “bestuderen, adviseren en stimuleren van het apostolaat van priester en leek in ons land”. Dat voldeed klaarblijkelijk niet helemaal aan de verwachtingen en het kreeg een opvolger in een wetenschappelijk pastoraal-theologisch instituut, waarvan Goddijn de directeur werd. “In die beginjaren”, schrijft hij, “werden alle belangrijke vragen die nu (1992) nog steeds gelden, al gesteld: de concentratie van de theologische opleidingen, benoemingsbeleid, een bureau voor psychische en sociale hulp voor priesters, financiële vraagstukken, contact met de rijksoverheid, noodzaak van administratieve en wetenschappelijke hulp aan bisschoppen en hoe het een en ander moest worden georganiseerd”. In het boekje *Riskante kerk. Vijf jaar Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie* (1968) wordt een zakelijk en informatief overzicht gegeven van de indrukwekkende hoeveelheid werk die werd verzet met medewerking van vele hooggekwalficeerde leken. Goddijn schreef zelf de slotbeschouwing met als titel *Riskante toekomst*. “Voorlopig zal de katholieke kerk in Nederland zich in een overgangssituatie blijven bevinden. Riskant in structuren [...] riskant tot in het geloven zelf”. Waarschijnlijk vermoedde hij toen nog niet, dat de toenmalige situatie nog zonnig genoemd kon worden, vergeleken met wat er na afloop van het Pastoraal Concilie zou volgen.

Met zijn aanstelling als directeur was Goddijn dus direct bij het beleid betrokken geraakt. Het kon nog directer. Hij werd algemeen secretaris van het in 1965 aangekondigde Pastoraal Concilie en het PINK werd belast met het uitvoerend secretariaat. Achteraf vroeg hij zich af of dat wel verstandig was geweest. Wat daarvan zij, het werk werd voortvarend ter hand genomen. Opzet, aard en verloop van dat gemeenschappelijk beraad van bisschoppen en gelovigen hoeven hier niet beschreven te worden. Daaraan heeft hij zelf een aantal publicaties gewijd. In *Pastoraal Concilie (1965-1970). Een experiment in kerkelijk leiderschap*, verschenen in 1986, heeft hij, in samenwerking met anderen, een zakelijk beschrijvend beeld van de gang van zaken gegeven. In zijn *De beheerste kerk. Uitgestelde revolutie in Rooms-Katholiek Nederland (1973)* heeft hij het concilie gesitueerd in de veranderingsprocessen in kerk en samenleving en een theoretische verklaring van het vernieuwingsproces in de kerk beproefd. En in *Rode Oktober. Honderd dagen Alfrink. Een bijdrage tot de empirische ecclesiologie (1968-1970) (1983)* leverde hij een gedegen, journalistiek getint verslag van al "het tumult" dat rond het concilie plaatsvond, "van maand tot maand, soms zelfs van dag tot dag. [...] Eind juli van het jaar 1970 gaat dit verhaal dan als een nachtkaaars uit. Er lag toen veel duisternis over katholiek Nederland. Voor velen nu nog steeds". Het laatste hoofdstuk heeft de titel: *Het is voorbij*.

Het Pastoraal Concilie was een omstreden aangelegenheid. De Nederlandse bisschoppen mochten het dan zelf geëntameerd hebben, het Vaticaan keek er met het grootst mogelijke wantrouwen naar en binnen Nederland polariseerden de relaties tussen de progressieven die de meerderheid binnen dat concilie vormden en de conservatieven die een dierbaar erfgoed bedreigd zagen. De gehele ontwikkeling was met onbegrip, verdachtmakingen, beschuldigingen en chicanes omgeven. Het hoogtepunt van het conflict kwam na de laatste zitting, toen de bisschoppen op wens van het concilie besloten de kwestie van het verplichte priestercelebaat in Rome aan de orde te stellen. In *Rode Oktober* wordt daarvan op boeiende wijze verslag gedaan. Kardinaal Alfrink, die op het Vaticaanse Concilie een enorm prestige had verworven, werd op ergerlijke wijze gedesavoueed – hij kreeg na zijn verzoek pas na een half jaar toegang tot de Paus – en het Vaticaan zette een 'saneringsproces' in, door de reactionaire bisschoppen Simonis en Gijsen te benoemen die in volgende jaren nog door gelijkgestemden zouden worden gevolgd. Ook dat hoeft hier niet in extenso beschreven te worden. Het gaat hier om de gevolgen voor Walter Goddijn.

Goddijn was door zijn positie als algemeen secretaris van het Pastoraal Concilie een 'blikvanger', zowel nationaal als internationaal. Hij heeft heel wat rondgereisd in binnen- en buitenland om in lezingen en in contacten met bisschoppen en Vaticaanse functionarissen het Nederlandse 'experiment in leiderschap' toe te lichten en te verdedigen. En het kon dan ook niet

uitblijven dat hij in de publiciteit, samen met maar achter kardinaal Alfrink, als het ware de representant ervan werd. Hij kreeg ook veel meer in de schoenen geschoven dan terecht was. Zo had hij aan geen enkel van de vele en vaak omstreden rapporten meegewerkt die op het Concilie besproken waren. Maar ook onterechte verwijten hebben gevolgd. "If men define situations as real, they are real in their consequences", aldus een sociologisch adagium. Het betekende dat zijn rol binnen de Nederlandse Kerkprovincie was uitgespeeld.

Toen het Pastoraal Concilie officieel was afgesloten, werd naar een meer continue voortzetting gezocht. De details kunnen buiten beschouwing blijven maar er kwam een 'commissie Steenkamp' die zich moest buigen over de structurele verhoudingen binnen de kerkprovincie. Het resultaat was dat daarvoor een secretaris-generaal zou komen die samen met de vicarissen van de zeven bisdommen de vergaderingen van het bisschoppencollege zou voorbereiden. Daaraan moest een bureau worden toegevoegd. Het had voor de hand gelegen dat dit het PINK zou zijn, waarin veel deskundigheid en ervaring lagen opgeslagen.

Dat gebeurde niet en Goddijn werd geen secretaris-generaal. In zijn *De moed niet verliezen* beschrijft hij openhartig de ontwikkelingen en de contacten met Alfrink en anderen over die kwestie. Daaruit stijgt een onaangename geur op. Goddijn heeft ook gewacht tot begin jaren negentig om zulk een opening van zaken te geven. Naar mijn mening komt hier, hoe terughoudend ook, zijn diepe gekwetstheid tot uiting over zijn desavouering door de bisschoppen, ook van de zijde van Alfrink, die hem de boodschap dat er geen plaats meer voor hem is, door twee goede vrienden van Goddijn laat overbrengen. Het tekent Goddijn echter wel dat hij daarover schrijft: "Misschien moest hij zichzelf ook beschermen. De man had al zoveel te verwerken". In *De moed niet verliezen* schreef hij al in de eerste jaren van zijn werkzaamheden voor het Kaski, namelijk bij het gedwongen ontslag van de oprichter, G. Zeegers, geconfronteerd te zijn met "de hardheid van de kerkelijke bureaucratie" waarin mensen zonder pardon aan de kant worden gezet, "als dat de kerkelijke politiek beter uitkomt". Wel gewaagde de kardinaal bij de afscheidsreceptie van het PINK van "een bijzonder groot uithoudingsvermogen, een bijzonder grote bereidvaardigheid en een, ik zou bijna willen zeggen, persoonlijke toewijding". En in een brief die de bisschoppen bij gelegenheid van zijn 25-jarig priesterfeest stuurden, valt te lezen: "In moeilijke situaties hebt u met onmiskenbare loyaliteit jegens het Episcopaat het Pastoraal Concilie door impasses geleid". Der Mohr hat seine Schuldigkeit ...

Gelukkig kreeg hij een post als hoogleraar in de 'sociologie van kerk en godsdienst' aan de Theologische Faculteit in Tilburg die hij van 1972 tot 1986 bekleedde. Maar gedurende die periode bleef hij indirect gericht op het kerkelijk beleid en de problemen die hij in de voorafgaande periode van zijn

leven was tegengekomen. Dat blijkt overduidelijk uit zijn publikatielijst in de bundel die bij zijn afscheid van Tilburg verscheen. En ook in de jaren daarna bleef hij in boeken, lezingen en columns kerk-relevante thema's aan de orde stellen. Daarin ging het hem erom "sociologische en theologische interpretaties (te) geven van de recente ontwikkelingen in het Nederlandse katholicisme". Voorbeelden zijn *Roomsen dat waren wij* (1978), de bundels *Kerk en Kudde. Tussentijdse balans van een geloofsgemeenschap* (1989) en *Democratie en christendom. Veertig jaar sociologie van kerk en godsdienst* (1991), een groot aantal hoofdstukken in *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1946-2000* (1999) en *Kardinale kwesties in Nederland 1970-1987* (2005). In het tijdschrift *Praktische theologie* hield hij voorts een kroniek bij van de 'sociologie van kerk en godsdienst'. Maar in die publikaties, en vooral in *De moed niet verliezen. Kroniek van een priester-socioloog* kan de twijfel beluisterd worden die hem vaak bevangen moet hebben en de sluimerende scepsis over te hoog gespannen verwachtingen, te brede ambities van progressieve katholieken met betrekking tot de kansen voor kerkelijke vernieuwing en de haast waarmee het een en ander gerealiseerd diende te worden. In die tijd vond hij ook de term 'Pastoraal kerkhof' uit voor de ontstane situatie en het is ironisch dat kardinaal Simonis onlangs in een interview (eindelijk) ook over de huidige 'rust van het kerkhof' sprak en dat hevig betreurde hoewel hij ijverig aan het ontstaan ervan heeft bijgedragen.

Het bleef niet bij lezingen en publikaties. Goddijn was betrokken bij de oprichting van de katholieke protestbeweging *Open Kerk* die ontstond naar aanleiding van de benoeming van Dr. Gijsen tot bisschop van Roermond en in 1983 stond hij mede aan de wieg van de *Mariënbuurgvereniging*. Dat was in eerste instantie een groep van priesters en leken die wilden "getuigen van de geest die ons leeft" omdat zij zich "ernstig bezorgd maken over de gang van zaken in onze Nederlandse katholieke kerkgemeenschap". En hij was betrokken bij het Katholiek Instituut voor Massamedia, een late erfenis van zijn interesse voor journalistiek en propaganda.

Hij was dus een geëngageerd en beleidsgeoriënteerd kerksocioloog en heeft die oriëntatie, voorzover ik zie, ook nooit willen en kunnen loslaten. Buiten dat interesseveld kwam hij niet vaak. Ook waar het binnenkerkelijke terrein verlaten werd, bleef die grondtrek aanwezig. De beginnende Nederlandse kerk- en godsdienstsociologie mocht toendertijd dankbaar zijn voor twee boeken die hij samen met zijn broer Hans schreef, namelijk *Godsdienstsociologie* (1960) en *Sociologie van kerk en godsdienst* (1966) maar deze kwamen niet of nauwelijks los van de kerksociologie. Het eerste heeft als ondertitel *Het groepsleven der christenen* en in het tweede komen bijvoorbeeld de oecumene en de sociologie van het pastorale beroep en het pastorale handelen aan de orde. Nu bestond de godsdienstsociologie in die periode ook voornamelijk als kerksociologie, een richting die ook in de *Conférence Internationale*

de sociologie religieuse in die periode maar moeizaam overstegen werd. Ook Goddijns werk aan de thematiek van verzuiling (samen met J.P. Kruyt in *Drift en Koers*, 1961) blijft toch voornamelijk op dat terrein evenals zijn betrokkenheid bij het onderzoek *Ontkerkelijkheid en buitenkerkelijkheid in Nederland tot 1960* met H. Faber en T.T. ten Have als rapporteurs (1970) en het onderzoek *Opnieuw: God in Nederland* (1979, samen met H. Smets en G. van Tillo). Hetzelfde geldt m.m. voor zijn recensie van een VPRO-documentaire van Netty Rosenfeld en Jan Blokker. Daarin sprak hij van neo-antipapisme hetgeen nogal wat commotie wekte in de Nederlandse spraakmakende gemeente en later leidde tot een door hem geredigeerde bundel *Godsdienst R.K. Herleeft het antipapisme of zijn de katholieken niet te vertrouwen?* (1980).

Ten tijde van zijn werkzaamheden voor het PINK en het Pastoraal Concilie kreeg hij twee uitnodigingen voor een hoogleraarschap in de sociologie aan de Universiteit van Groningen. De eerste maal om opvolger te worden van P.J. Bouman maar toen kon Alfrink hem (nog) niet missen, de tweede maal in 1971 toen hij al contacten had met Tilburg over een professoraat aldaar maar hij er persoonlijk en welbewust vanaf zag. Naar mijn overtuiging zou zo'n post hem ook niet gelegen hebben. Zijn hart lag heel duidelijk bij kerk en godsdienst. Daarbij kwam dat systematische en theoretische analyses niet zijn sterke kant waren, zoals blijkt uit zijn *De beheerste kerk*. Dat was een poging tot een theoretische verklaring van het vernieuwingsproces in de kerk die echter door verschillende sociologen kritisch ontvangen werd. Hij had een ander, geen systematisch wetenschappelijk, profiel, een waardevol profiel wel te verstaan, dat vele – praktische, leidinggegevende, communicatieve en reflexieve – mogelijkheden insloot maar andere uitsloot.

Walter Goddijn was een charmant en aimabel mens, die anderen wist te stimuleren en te inspireren. Hij had ook aandacht voor 'aankomende jongeren' zoals ikzelf ervaren heb toen hij mij, in 1964 net afgestudeerd, aanspoorde lid te worden van de godsdienstsociologische werkgroep van de NSAV en van de Conférence Internationale de Sociologie Religieuse. Wij onderhielden ook later, voor, tijdens en na het Pastoraal Concilie contacten die altijd plezierig en open verliepen, hoewel wij op een aantal punten inzake kerkelijk beleid en protest toch echt wel verschillend dachten. Daarmee wist hij om te gaan. In zijn *De Moed niet verliezen* maar ook elders worden die verschillen ook nuchter en zakelijk aangegeven. Hij gaf anderen de ruimte en hamerde niet op het eigen gelijk.

Staande midden in de kerkelijke woelingen van zijn tijd heeft hij heel wat stormen rond zijn persoon moeten doorstaan. Maar hij bleef overeind en tot op hoge leeftijd actief. Zijn rust heeft hij verdiend.